

NOVOSAD, F.: Theories of Consciousness in Contemporary Philosophy. *Filozofia* 44, 1989, No. 1, p. 21.

The paper sketches one of the plausible typologies of theories of consciousness. It proceeds from the assumption that the key characteristics of consciousness are directness towards the objects as well as communicativeness. Consciousness is related to the objects in the two distinct ways or the two forms of intentionality. In this perspective it is needful to distinguish between the spontaneous and the reflexive consciousness, between the consciousness of something and that about something. Consciousness intrinsically exists through objectivizations alone. One can discriminate among three basic types of objectivizing consciousness: instrumental activity, social interactions, and interpretative-expressive activities. Each type of objectivization facilitates a certain type of objectivity. The interpretative activities taken as the key manner of objectivization of consciousness the objectivity then thus becomes to be construed as resulting from the elimination of the subjective angles. Analyzing consciousness as objectivized via social interactions lets us grasp the objectivity as a form of the subjective angles agreement or coordination.

Každá doba má svoje kľúčové termíny, ktorými sa snaží vystihnúť podstatu ľudských výtvorov. Za posledné storočie sa v tejto centrálnej pozícii vystriedalo niekoľko termínov: *genéza*, *funkcia*, *štruktúra*. Dnes sa do tejto kľúčovej pozície dostávajú dva termíny, dva pojmy: *komunikácia* a *receptia*.

Táto dvojica komunikácia a receptia nechce byť len ďalším, kto sa dostal na výslnie. Nárokuje si na viac. Prístupy k podstate ľudských výtvorov usmernené pojmom receptie chcú byť zároveň syntézou všetkých predchádzajúcich prístupov. Veď práve komunikovateľnosť a recipovateľnosť odhaľuje pravdu genézy, funkcie a štruktúry. Čím dielo skutočne je, sa prejavuje až v receptii. V ontológii ľudských výtvorov skutočne platí: *esse est percipi*, *esse est recipi*.

Komunikačný a recepčný prístup sa výrazne presadzuje v teórii umenia. Teda v disciplíne, v ktorej sa de facto už temer storočie rozhoduje o skutočnej nosnosti tej-ktorej interpretačnej metódy. Až keď sa metóda osvedčí v teórii umenia, stáva sa všeobecne akceptovateľnou. A všetko nasvedčuje tomu, že v teórii umenia sa dnes dostávajú do popredia práve komunikačné a recepčné prístupy.

Je však pozoruhodné, že určenia *komunikácie* a *receptie* ako aktov, v ktorých dielo nadobúda svoje reálne bytie, zvyčajne ide ruka v ruku s konštatovaním *krízy* komunikácie a receptie. Je tento súbeh výskytu pojmov receptia a kríza náhodný, alebo sa tu odhaľuje závažnejšia súvislosť? Ak áno, ak súbeh výskytu pojmov receptia a kríza nie je náhodný, potom z toho vyplýva i niekoľko nepríjemných epistemologic-

kých záverov. To podstatné by sme objavovali až vtedy, keď sa už stráca. Myslenie podstatného by teda bolo vždy viac retrospektívou než anticipáciou, viac spomínaním než výhľadom do budúcnosti, viac *anamnesis* než *diagnosis* a *prognosis*.

To, čo platí o ľudskom diele vo všeobecnosti, platí i pre filozofiu. I bytie filozofickej teórie sa završuje v recepcii. Vysvetlenie sveta a návrhy všeobecných stratégií premeny existujúcich životných podmienok musia byť akceptované, resp. ich pravá povaha sa odkrýva až vtedy, keď sa ich niekto ujme, začne ich pokladať za svoje a začne nimi žiť.

Pravda filozofických teórií sa odhaľuje až v ich recepcii. Pohľad na súčasný stav filozofie z tohto hľadiska nie je príliš povzbudzujúci. Pojmy súčasnej filozofie len s námahou zachytávajú stav súčasného sveta. A vždy, keď filozofia prestáva rozumieť svetu, svet prestáva rozumieť filozofii. Filozofi a kritici filozofie, všeobecne konštatujú odcudzenie filozofického myslenia a života.

Návrhy na prekonanie odcudzenia filozofie a života, na prekonanie nedorozumenia medzi filozofmi a svetom sa zreteľne diferencujú do dvoch skupín.

Prvá skupina vychádza z konštatovania nepomeru medzi zložitou súčasťou sveta a jednoduchosťou filozofických teórií. Tento nepomer chce zvrátiť zdokonalením už existujúcich metód, už existujúcich pojmových a kategoriálnych systémov. A preto hľadajú nové rozlíšenia a nové spôsoby systematizácie už hotových rozlíšení.

Druhá skupina návrhov na prekonanie nedorozumenia medzi filozofiou a životom zase vychádza z konštatovania, že súčasný stav je výsledkom „dedičného hriechu“ myslenia, dôsledkom neadekvátnej systematizácie niektorých z primárnych foriem pojmovej reflexie sveta, a preto nie je potrebné zdokonaľovanie už existujúcich metód a kategórií, ale rektifikácia pôvodného myšlienkového projektu. Ide o to, vrátiť sa k pôvodnej problémovej situácii, rekonštruovať spôsob jej tematizácie a konceptualizácie. Filozofia z tohto hľadiska je zároveň *anamnesis* a *reflexia*, je pokusom o rekonštrukciu pôvodnej problémovej situácie a úsilím nájsť bod, v ktorom metodologický a kategoriálny pojmový aparát stratil živý dotyk s východiskovým problémom, osamostatnil sa, podľahol vlastnej imanencii.

I v pokusoch o rozpracovanie marxistickej teórie vedomia sa stretávajú (resp. obchádzajú) dva prístupy. Na jednej strane pokus prekonať neodškriepiteľný fakt straty kontaktu doterajších koncepcií vedomia s realitami duchovného a ideologického života súčasnej spoločnosti zdokonaľovaním, komplikovaním a kompletizáciou doterajších prístupov. Pohybom po tejto línii pribúda foriem a funkcií vedomia, v bibliografických častiach filozofických prác pribúdajú tituly kníh pojednávajúcich o sociálnej psychológii, teórii kultúry, politológii, sociológii, semiotike.

Druhý prístup je elementárnejší. Vychádza z presvedčenia, že tým

najproblematickejším je vzťah filozofie k sebe samej, a tým najdôležitejším je úvaha o východiskách doterajších teórií vedomia. Filozofické myslenie súčasnosti musí byť predovšetkým reflexiou elementárneho, previerkou pôvodnej konceptualizácie problému. Skúsme niekoľko krokov smerom, ktorý naznačuje tento druhý prístup.

V nasledujúcich úvahách vychádzame z tézy formulovanej autormi *Nemeckej ideológie*, podľa ktorej „Produkcia ideí, predstáv, vedomia sa spočiatku bezprostredne prelína s materiálnou činnosťou a s materiálnym stykom ľudí...“ (1, s. 224). Marx a Engels potom pokračujú s úvahami o tom, ako na určitých stupňoch dejinného vývoja a v dôsledku istých podôb spoločenskej deľby práce sa vedomie odpútava od bezprostrednej súvislosti s materiálnou činnosťou a materiálnym stykom a nadobúda relatívnu samostatnosť. Sústreďme sa však na prvú časť ich úvah, tam, kde sa hovorí o primárnej podobe produkcie vedomia. Chceme zdôrazniť, že určenie „spočiatku“ možno chápať nielen ako označenie časového sledu, ale i ako označenie vzťahu umožňovania, podmieňovania a sčasti i fundovania. Vedomie bezprostredne sa prelínajúce s materiálnou činnosťou a s materiálnym stykom ľudí nie je len tým, čo predchádza vedomiu, vzťah ktorého je už sprostredkovaný k životu. Bezprostredné vedomie je i tým, čo toto sprostredkované vedomie *umožňuje*, *podmieňuje* a *sčasti i zdôvodňuje*.

Prečo toto rozlíšenie a prečo zdôraznenie, že máme do činenia nie s dvomi po sebe nasledujúcimi fázami vývoja vedomia, ale s dvomi základnými, vždy koexistujúcimi vrstvami, resp. dimenziami vedomia. Predovšetkým preto, že štruktúra vedomia, jeho vzťahu k skutočnosti, jeho funkcie sa v týchto dvoch, i keď koexistujúcich vrstvách zásadne odlišujú a pochopiť dianie na rovine globálneho fenoménu označovaného ako „vedomie“ môžeme len vtedy, keď ho pochopíme ako výsledok interakcie týchto dvoch základných vrstiev vedomia.

Najprv však terminologická poznámka. Vedomie ako bezprostredne sa prelínajúce s činnosťou a materiálnym stykom terminologicky budeme označovať ako *spontánne* alebo *prezentatívne* a vedomie, ktoré sa už odpútalo od priamej súvislosti s činnosťou a stykom označíme ako vedomie *reflexívne* alebo *reprezentatívne*.

Základnou charakteristikou vedomia na oboch jeho základných vrstvách je predmetnosť, zameranosť na predmet, *intencionálnosť*. Temer všetky filozofické smery súčasnosti, pokiaľ ich témou je problém vedomia, sa zhodujú v názore, že intenciálnosť, zameranosť na niečo, je jednou zo základných charakteristík vedomia. Odlišujú sa skôr v tom, ako, z akého hľadiska fenomén intencionálnosti skúmajú, do akej miery ho považujú za autonómny, resp. fundovaný inými, základnejšími vzťahmi človeka k svetu.

Vzťah k predmetu sa na obidvoch rovinách realizuje odlišne. Na rovine bezprostredného prelínania sa vedomia s materiálnou činnosťou a stykom ľudí na rovine spontánneho alebo prezentatívneho vedomia je

vždy vedomím niečoho. Tam, kde sa vedomie odpútalo od bezprostrednej súvislosti s činnosťou a stykom, i teda na rovine reflexívneho alebo reprezentatívneho vedomia, vedomie je už *vždy vedomím o niečom*.

Aký je teda rozdiel medzi *vedomím niečoho* a *vedomím o niečom*?

Základným určením spontánneho vedomia je jeho bezprostredná spätosť s materiálnou činnosťou a stykom ľudí. Je to určitý spôsob *prežívania sveta*. Spontánne vedomie vystupuje ako primárne pochopenie sveta; je to sféra samozrejmostí, nepochybných viet a intuícií. Práve na tejto rovine spontánneho vedomia sa uskutočňujú primárne významové štruktúrácie skutočnosti. Na rovine spontánneho vedomia nefunguje rozlíšenie medzi subjektívnym a objektívnym, nie je možné odlíšiť obraz predmetu od predmetu samého. Zmyslovo-emocionálny vzťah k svetu prebieha prevažne na rovine spontánneho vedomia. Tu odraz alebo obraz predmetu splýva s predmetom samotným, alebo ako to vyjadril A. N. Leontiev „v akte vnímania nekonfrontuje subjekt svoj obraz predmetu so samotným predmetom. Subjektu sa javí obraz akoby k predmetu priložený“ (2, s. 46). To isté platí aj o emóciách, ani tu nemá zmysel odlíšenie medzi ozajstným a zdanlivým. Toto odlíšenie, ako aj odlíšenie medzi predmetom a jeho obrazom nadobúda zmysel a účinnosť až na rovine reflexívneho, reprezentatívneho vedomia. Tam už vedomie nie je *vedomím predmetu*, ale *vedomím o predmete*. Konfrontovať zobrazenie objektu so zobrazovaným objektom môžeme až z roviny reflexívneho vedomia.

Na rovine spontánneho vedomia sa významová štruktúra skutočnosti vytvára ako výsledok koordinácie osobnej telesnej aktivity s ontickou štruktúrou skutočnosti. Skutočnosť tu primárne vidíme cez možnosti telesného pohybu, t. j. cez možnosti inštrumentálnych aktivít a sociálnych interakcií.

K radikálnym zmenám vo vzťahu vedomia a skutočnosti dochádza vtedy, keď sa do procesov významovej artikulácie začleňujú znakové systémy. Mení sa charakter zameranosti vedomia na predmet. Na vedomie ako *vedomie niečoho* sa navrstvuje *vedomie o niečom*. Urýchľuje sa proces decentralizácie, obraz predmetu sa začína oddeľovať od predmetu samého, subjektívne sa odlišuje od objektívneho, objavuje sa možnosť argumentácie a kritiky, ba dokonca i možnosť pokusov o elimináciu spontánneho vedomia.

Spontánne a reflexívne vedomie sa nikdy nenachádzajú len vo vzťahu trpanej koexistencie. Vždy tu máme do činenia s výmenami významových štruktúr, so zložitými interakciami nasýtenými konfliktmi a synergiami. Analýza týchto interakcií a výmen pomôže objasniť špecifiku rozdielných spôsobov duchovného osvojovania si skutočnosti. Ich rozdiely v mnohom splývajú so špecifickými pomermi medzi spontánnym a reflexívnym, implicitným a explicitným.

Vzťah spontánneho a reflexívneho má teda mnoho modalít. Ich ana-

lýza môže prispieť k pochopeniu štruktúr ľudskej tvorivosti, k lepšiemu pochopeniu procesov utvárania sa osobnostnej identity.

Význam analýzy interakcií spontánneho a reflexívneho sotva možno preceniť, najmä keď si uvedomíme, že ich sociologickým korelátom je zrejme rozdiel medzi životnými ideológiami a etablovanými ideologickými systémami, ako o nich hovorí V. N. Vološinov a M. M. Bachtin.

Rozlíšenie medzi dvomi dimenziami vzťahu vedomia k skutočnosti je významným prínosom modernej filozofie. Z objavu tohto rozlíšenia žije iracionalizmus z druhej polovice 19. stor. Systematicky, racionálnymi prostriedkami ho potom exploatuje fenomenológia a hermeneutika. Toto rozlíšenie je však prítomné i u Hegela a Marxa, i keď sa nedostalo do centra ich pozornosti. Z rôznych dôvodov bolo odsúvané na okraj i u ich nasledovníkov. Prevažná väčšina marxisticky inšpirovaných teórií vedomia (a následne i teórií poznania) privileguje dimenziu vedomia o predmete, dimenziu reprezentácií. Stotožňuje odraz s reprezentáciou predmetu vo vedomí. Jedinou výnimkou je vari L. S. Rubinštejn. V psychológii systematicky pracuje s rozlíšením medzi vedomím predmetu a vedomím o predmete A. N. Leontiev.

Vedomie existuje len ako objektivizujúce sa. Je to známa téza všeobecne akceptovaná; spor sa točí okolo otázky, čo je primárnym spôsobom objektivizácie vedomia, resp. pokiaľ sa uznáva niekoľko línií objektivizácie vedomia, tak problémom sa stáva ich vzájomný vzťah, resp. vzťah koordinácie, resp. subordinácie jednotlivých línií objektivizácie vedomia.

Vychádzame z toho, že existujú tri základné línie objektivizácie vedomia: *predmetná činnosť*, *sociálne interakcie* a *interpretačno-expresívne aktivity*. Objektivizačné procesy sa potom završujú vo vytváraní nástroja, inštitúcií a symbolických sústav alebo spoločenských foriem vedomia.

Teórie vedomia možno klasifikovať i podľa toho, ktorý typ objektivizácie pokladajú za pôvodný. *Pragmatizmus* za miesto vzniku vedomia považuje predmetnú činnosť, inštrumentálnu aktivitu. V *hermeneutickej*, ako aj *dialektickej* tradícii „sídлом“ vedomia, miestom jeho vzniku a rozvoja sú sociálne interakcie; platonovská tradícia vysvetľuje zasa fenomén vedomia prostredníctvom schopnosti psychiky nadviazať vzťah s ríšou ideí, podstát, právd o sebe (Bolzano, Husserl, Frege).

Myslím, že nemožno pochybovať o tom, že v súčasnosti k našim znalostiam o štruktúrach a funkciách vedomia najviac prispeli tie koncepcie, ktoré sa orientujú — či už mlčky alebo explicite — na objektivizácie vedomia sprostredkované znakovými sústavami.

Semiotizácia teórie vedomia priniesla nepopierateľné výsledky. Zároveň však dnes už vidíme, že táto orientácia naráža na isté hranice. Jedným z neuralgických bodov vari všetkých teórií vedomia orientujúcich sa predovšetkým na objektivizácie cez znakové sústavy je problém

statusu individuálneho vedomia, problém jeho legitimity a kompetencií, a teda problém statusu individua, osoby, osobnosti ako takej.

Postupný proces znižovania statusu individua v teóriách vedomia orientovaných na objektivizácie vedomia cez znakové sústavy je dôsledkom rešpektovania, ba snáď i *hyperbolizácie* logiky objektivizácie cez znakové sústavy. Proces objektivizácie tu prebieha ako *redukcia*, resp. ako *eliminácia*, vyraďovanie subjektívnych perspektív, perspektív spätých s telesnou situovanosťou človeka v konkrétnom čase a priestore. Najdôležitejšou v postupe eliminácie subjektívnych perspektív je veda, tá chce byť v konečnom dôsledku „pohľadom odnikadiaľ“ (T. Nagel).

Resp. scientizmus ako istá forma hyperbolizácie reálne pôsobiacich trendov vo vývoji vedeckého myslenia tlačí vedu k tomu, aby objektivitu chápala ako elimináciu subjektívneho. Je však možné, že scientizmus nie je jedinou možnou životnou ideológiou vedy. Na rovine filozofie vedy už boli formulované účinné argumenty spochybňujúce výlučnosť chápania objektívneho ako eliminácie subjektívneho. Mnoho hovorí o tom, že i samotné vedecké spoločenstvá začínajú akceptovať kritiku scientizmu, resp. imanentné tendencie vývoja v jednotlivých vedeckých disciplínach prichádzajú k spochybneniu legitimity objektívna ako eliminácie subjektívneho.

Teórie vedomia orientujúce sa predovšetkým (alebo výlučne) na objektivizácie vedomia v znakových sústavách v dôsledku rešpektovania, resp. hyperbolizácie logiky tohto typu objektivizácie odhliadajú od faktu, že vedomie je vždy vedomím konkrétneho individua, pričom konštitutívnymi zložkami konkrétnosti ľudskej existencie sú nielen jej sociálno-historické dimenzie ako také, ale vždy aj jej telesnosť. Do siete sociálno-historických súvislostí človek vstupuje ako telesná bytosť.

Vedomie sa teda objektivizuje nielen v znakových sústavách, ale aj v sociálnych interakciách. I tu je však vedomie objektivizujúcim sa, nemožno ho pokladať za niečo výlučne privátne, prístupné len „znútra“. Tu však proces objektivizácie neprebieha ako *eliminácia*, resp. ako redukcia subjektívnych perspektív, ale ako ich *koordinácia*, pričom táto koordinácia má veľmi diferencované podoby a siaha od rozličných spôsobov priradovania až po podriaďovanie sa istej privilegovanej perspektíve, od rôznych foriem reciprocity až k rôznym podobám empatie. Teda i na rovine vedomia splývajúceho s predmetnou činnosťou a sociálnymi interakciami sa vytvára isté objektívno, toto objektívno sa však nevytvára redukciou subjektívnych perspektív, ale ich koordináciou.

Rozlíšenie dvoch podôb intencionality, ako aj dvoch foriem objektivít umožňuje diferencovanejšie interpretovať vzťah človeka k sebe samému, k iným i vzťah k predmetnej skutočnosti. Umožňuje vyhnúť sa zjednodušeniam a falošným alternatívam, do ktorých sa dostávame, keď sa jednu z foriem intencionalnosti alebo objektivít pokúšame eliminovať, resp. hyperbolizovať. Veď aby mohol človek prakticky rešpektovať mnohorozmernosť svojej existencie, musí ju najprv rešpektovať v teórii.

1. MARX, K. — ENGELS, F.: Vybrané spisy v piatich zväzkoch. I. Bratislava 1977.
2. LEONTIEV, A. N.: Činnost, Vědomí, Osobnost. Praha 1978.
3. NAGEL, T.: The View from Nowhere. Oxford University Press 1986.

ТЕОРИИ СОЗНАНИЯ В СОВРЕМЕННОЙ ФИЛОСОФИИ

Франтишек Новосад

В статье рассматривается проблематика возможной типологии теорий сознания. Автор исходит из того, что предметность и коммуникативность являются основными измерениями сознания. Осознанное отношение к предметам происходит в двух модальностях, посредством двух форм интенциональности, презентациями и репрезентациями. В соответствии с этим необходимо различать между спонтанным и рефлексивным сознанием. Сознание реально существует лишь в объективизациях. Можно различать три основных типа объективизации сознания: предметную деятельность, социальное взаимодействие и интерпретационно-экспрессивные формы деятельности. Тип объективизации одновременно определяет статус объективности. Если основным типом объективизации сознания считаются интерпретационно-экспрессивные формы деятельности (объективизация посредством знаковых систем), объективность понимается как результат элиминации субъективных перспектив. Анализ объективизации сознания через социальное взаимодействие позволяет понимать объективность как форму координации субъективных перспектив.

BEWUSSTSEINSTHEORIEN IN DER ZEITGENÖSSISCHEN PHILOSOPHIE

František Novosád

Der Beitrag behandelt die Problematik möglicher Typologie von Bewusstseinstheorien. Der Vf. geht davon aus, dass Gegenständlichkeit und Kommunikativität grundlegende Elemente des Bewusstseins sind. Der bewusste Bezug zu Gegenständen vollzieht sich in zwei Modalitäten: durch zwei Formen der Intentionalität, durch Präsentationen und Repräsentationen. Im Einklang damit, ist es notwendig zwischen spontanem und reflexivem Bewusstsein zu unterscheiden. Das Bewusstsein existiert real nur in der Objektivierung. Es ist möglich drei Basistypen der Bewusstseinsobjektivierung zu unterscheiden: gegenständliche Tätigkeit, soziale Interaktionen und interpretativ-expressive Aktivität. Der Objektivierungstyp bestimmt gleichzeitig den Objektivitätsstatus. Solange interpretativ-expressive Aktivitäten [Objektivierung mittels Zeichensysteme] als Basistyp der Objektivierung des Bewusstseins betrachtet werden, wird die Objektivität als Resultat der Elimination subjektiver Perspektiven aufgefasst. Die Analyse der Bewusstseinsobjektivierung durch soziale Interaktionen ermöglicht die Auffassung der Objektivität als Koordinationsform subjektiver Perspektiven.